

Pásztori-Kupán István

Ókori görög gondolkodók

*Filozófiai bevezetés
a teológia tanulmányozásához*

Pásztori-Kupán István

Ókori görög gondolkodók

*Filozófiai bevezetés
a teológia tanulmányozásához*

Egyetemi jegyzet

Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár 2010

A kiadvány megjelenését
az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatta

© 2010 Pásztori-Kupán István

Szaklektor: Pásztori-Kupán István Gergely
Korrektúra: Adorjáni Mária

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PÁSZTORI-KUPÁN, ISTVÁN
Ókori görög gondolkodók : filozófiai bevezetés a
teológia tanulmányozásához / Pásztori-Kupán István. -
Cluj-Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din
Cluj Napoca, 2010
Bibliogr.
ISBN 978-973-88799-6-6

14(38)(091)

Készült a kolozsvári Napoca Star Kiadó nyomdájában

Kedves olvasó!

Az ókori görög filozófia történetét nagyon sok kiváló szakember megírta már. Köztük olyanok is, akikre méltán lehet büszke a mi teológiai intézetünk, hiszen Málnási Bartók György nevét nemcsak Kolozsvárott ismerik. Jelen témánk szempontjából az ő megállapításai és értékítéletei mindmáig helytállóak. Ezért is idézzük őt olyan gyakran ebben a munkában, amely elsősorban összeállítás, ti. a fontosabb ókori görög gondolkodók és szellemi irányzatok vázlatos bemutatása.

A jegyzet fő célja, hogy megismertesse, és lehetőség szerint megkedveltesse a teológusokkal az ókori bölcséletet. Ennek érdekében arra törekedtem, hogy minél több szerző esetében ne csupán összefoglaló jellegű bemutatásokat közöljek – melyeket jórészt én is másoktól, a műfajban nálam jóval jártasabbaktól kölcsönöztem –, hanem arra is, hogy példákkal, idézetekkel és szövegrészletekkel szolgáljam a régi bölcselők közvetlenebb megismerését. Az alapismeretek elsajátítása mellett így abban is segítségére kívánok lenni az olvasónak, hogy a nehezebben beszerezhető anyagokat mintegy szöveggyűjtemény-jelleggel elérhetővé teszem. Ez a megoldás különösen hasznos lehet a preszókratikus gondolkodók esetében, hiszen tőlük csupán töredékek maradtak ránk. Ezek magyar fordításai – noha léteznek – nem mindig könnyen hozzáférhetők.

Az idézetek, szövegrészletek, töredékek természetesen nem helyettesítik egyik vagy másik munka teljes elolvasását, viszont segítségünkre lehetnek az adott szerző fő gondolatainak világosabb megértésében. A szemléltető szövegek így semmiképpen nem az olvasásról való leszoktatást, hanem éppen annak elősegítését hivatottak szolgálni.

Az ókori görög gondolkodóknak az európai és az egyetemes emberi kultúrára gyakorolt hatása mindmáig érezhető. Ez alól a keresztyén élet és teológia, illetve a keresztyén erkölcs sem ki-

vétel. A hitben előttünk jártak – ugyanúgy, ahogy mi is – nem tudtak nem viszonyulni e hatásokhoz. Adott esetben sok közös pontot fedeztek fel a keresztyén tanítás és egynémely régi bölcselő gondolatai között, máskor pedig éles ellentétbe állították a krisztusi életvitelt valamelyik ókori filozófiai irányzat nézetével. Ez az írás – jellegénél és terjedelménél fogva – nem válalkozhat arra, hogy a filozófiának a teológiában érezhető befolyását akár futólag is áttekintse. Hiszen még az a többé-kevésbé elterjedt megállapítás, miszerint a keresztyén teológia első évezredében Platón, a másodikban Arisztotelész uralkodik, nagyon sok szempontból felülvizsgálatra szorul.

A híres mondás: *philosophia ancilla theologiae* – „a filozófia a teológia szolgálóleánya” – szintén megkérdőjelezhető. Napjainkban is gyakran tapasztaljuk, hogy a méltatlanul szolgálóleánynak vélt, a gyermekekre vigyázó hölgy észrevétlenül átveszi a család életének irányítását. Bizonyos szempontból nem volt ez másképpen a filozófia és a teológia kölcsönhatása tekintetében sem. A keresztyén apologéták és követőik a filozófusokkal való küzdelem során bevezették a filozófia módszereit és kifejezéstárát a teológiába, és úgy vélték: értelmesebben, tudományosabban fejezték ki hitüket, ugyanakkor pedig az ellenfelet saját eszközeivel győzték le. A filozófia képviselői viszont ugyanolyan joggal gondolhatták, hogy trójai faló módján sikerült belülről meghódítani a teológiát.

A dilemma megválaszolása – amennyiben erre egyáltalán szükség van – jelenleg nem feladatunk. Számunkra az marad, hogy megismertessük, és a keresztyén teológiában felfedezhető egynémely befolyásukra történő utalásokkal a mai teológusok számára – reménység szerint – emészthetővé, időszerűvé és érdekessé tegyük e régen letűnt kor gondolkodóit, akiknek gondolatai bizony még a reklámok világában is kísértének.

Kolozsvárott, 2010. február 17.

Pásztori-Kupán István

A preszókratikus filozófia története

Preszókratikus, azaz Szókratész előtti filozófiának nevezzük a görög gondolkodás történetének azon időszakát, amely az ión filozófia kezdeteitől (a Kr. e. VI. századtól) Szókratész és tanítványi köre megjelenéséig (kb. a Kr. e. V. század közepéig) tart. Az alábbiakban e korszak legjelentősebb gondolkodóit és filozófiai irányzatait (iskoláit) mutatjuk be röviden. Vezérfonalként Bartók György¹ és Steiger Kornél² munkáit követjük.

A milétoszi iskola

A kisázsiai Milétoszbán a Kr.e. VI. században működött az első görög filozófiai iskola. Képviselői közül Thalész, Anaximandrosz és Anaximenész emelkedett ki. A milétosziak megpróbálták értelmezni az embert körülvevő természetet, és tisztázni akarták az embernek a természetben elfoglalt helyét. A világot – más ókori népek bölcséletéhez hasonlóan – a jelenségek összefüggő egységeként látták, és azon a véleményen voltak, hogy az univerzum önmagában eredeztethető és megmagyarázható. A mindenség szerintük egyetlen, valóban létező őselemből származik: a jelenségek mögött megbúvó lényeg pedig elsősorban anyagi természetű.

Thalész (Kr. e. kb. 624–546)

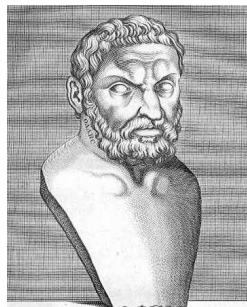
Thalész a kisázsiai Milétosz városában született, a Kr. e. 620-as évek derekán. Bartók György őt nevezi az ión természetfilozófia és a milétoszi iskola megalapítójának.³ Összefüg-

¹ Ld. Málnási Bartók György, *A filozófia története, Első rész: A görög filozófia története az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával* (Hága: Mikes International, 2002). A mű elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/00100/00198/> (megnyitva: 2010. jan. 31). A továbbiakban: Bartók, *A filozófia története*, I.

² Steiger Kornél, szerk., *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény* (Budapest: Holnap kiadó, 1992). A továbbiakban: Steiger, *Bevezetés*.

³ Bartók, *A filozófia története*, I, 39.

gő szöveg nem maradt fenn tőle, és teljes bizonyossággal az sem állítható, hogy egyáltalán írt-e valamilyen művet. Ennek ellenére a hét görög bölcs egyikének tartották, aki mind a hadviselés, mind a tudományos és erkölcsi kérdésekben példaértékű kijelentéseket hagyott hátra. A későbbi keresztyén gondolkodók körében is ismert volt, ezt bizonyítja Augustinus róla szóló összefoglalása:

Az ión nemzetség feje a milétozi Thalész volt, egyike ama hétnek, kiket bölcseknek neveztek; a másik hatot életmódjuk és a tisztas életre vonatkozó némely bölcs mondásaik tették kiválóvá; eme Thalész azonban, hogy követőket is szerezzen, a természettudományokat kutatta, és vitáit könyvekbe foglalta, s ebben tűnt ki. Különös csodálatot gerjesztett azzal, hogy a csillagászat tényezőit összevonva meg tudta jósolni a nap- és holdfogyatkozásokokat is. A vizet tartotta a dolgok princípiumának, és azt hitte, hogy a világ minden eleme és maga a világ, s mindaz, a mi benne keletkezik, ebből lesz.⁴

A milétozi iskolán belül Thalészt – amint a fentiekből is kiderül – különösen a csillagászat kérdései foglalkoztatták. Ebben a tekintetben több anekdota is fennmaradt róla. Platón *Theaitétosz* c. művében ezt olvassuk:

Egy ingerkedő tréfás trák szolgáló [...] Thalészt, miközben az a csillagok törvényeit fürkészsze s a magasba lesve kútba esett, ekként gúnyolta ki: csak azon buzgólkodik,

⁴ Augustinus, *De civitate Dei (Isten városáról)* VIII, 2. Idézi Sebestyén Károly, *A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával* (Budapest: Franklin Társulat, 1898), 39 (a továbbiakban: Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*). A Sebestyén-idézetek helyesírását a maihoz alkalmaztuk.

hogy megtudja, mi van az égben, de azt bezzeg észre sem veszi, mi van az orra előtt s a lába alatt.⁵

Thalész azonban azt is bebizonyította, hogy a természettudós a maga tudását egészen gyakorlati célokra is tudja fordítani. Arisztotelész feljegyzése szerint:

Midőn szegénysége miatt folyton azt hányták szemére, hogy bölcsessége semmi hasznot sem hajt neki, kiszámította, mint mondják, csillagászati úton, hogy bő olajtermés lesz, s bár kevés pénzzel rendelkezett, még a télen valamennyi milétoszi és khioszi olajsajtolóra foglalót adott, s olcsón kibérelte őket, mivel senki sem ígért többet. Mikor aztán elérkezett az olajsajtolás ideje, egyszerre és hirtelen nagy kereslet támadt, s ekkor ő olyan áron adta az övéit bérbé, ahogy akarta, s így sok pénzt harácsolva össze, bebizonyította, hogy könnyű meggazdagodniuk a bölcselőknek, ha éppen akarnak; csakhogy nem ez a céljuk!⁶

A fenti anekdoták jól szemléltetik, hogy az emberek körében milyen kép él a tudósokról: általában úgy tekintenek rájuk, mint akik elvesznek a mindennapi világban, és noha éppen gyakorlati hasznot is hajthatnának, mégsem erre törekszenek. Hérodotosztól tudjuk, hogy Thalész azt is megjósolta, mikor, melyik évben fog bekövetkezni a napfogyatkozás.⁷ Ennek a hitelességét sok kutató megkérdőjelezte.⁸

⁵ Platón, *Theaitétosz* 174a. Ld. Falus Róbert, szerk., *Platón összes művei*, Bibliotheca Classica, 3 kötet (Budapest: Európa könyvkiadó, 1984), II, 973. A továbbiakban csak a művek eredeti beosztásának megfelelő helyet tüntetjük fel, a kötet- és oldalszámot nem (tehát: Platón, *Theaitétosz* 174a – nem pedig Platón, *Theaitétosz*, II, 973).

⁶ Arisztotelész, *Politika* I, 11, ford. Szabó Miklós és Horváth Henrik, <http://mek.niif.hu/04900/04966/04966.pdf> (megnyitva: 2010. jan. 31).

⁷ Hérodotosz, *Történelem* I, 74.

⁸ A Thalész napfogyatkozás-jóslatával kapcsolatos vitához ld. pl. D. Panchenko, 'Thales' Prediction of a Solar Eclipse', *Journal for the History*

Thalész állítólag Egyiptomban is járt, innen hozta magával a geometria ismeretét. Az is valószínű, hogy ő volt az egyik első görög gondolkodó, aki a lélek halhatatlanságáról tanított és a természetről (a φύσις-ről) elmélkedett. Mivel azonban közvetlenül tőle származó adattal nem rendelkezünk, elég nehéz elválasztani Thalész gondolatait azoktól a későbbi értelmezésektől, amelyeket Arisztotelész vagy mások hozzákapcsoltak.⁹ Joannész Sztóbaiosz (Kr. u. V. sz.) így emlékezik meg róla:

A milétozi Thalész azt bizonyította, hogy minden létezőnek kezdete a víz, azt mondja ugyanis, hogy minden vízből lesz, és vízben oldódik föl. Ezt pedig úgy magyarázza, hogy minden állat születése a nedvességből van [...], másodsor, minden lény nedvességből táplálkozik és gyümölcsozik, s ha nem részesül benne, elszárad; [...] harmadsor, hogy magának a napnak és csillagoknak a tüze is a vizek kipárolgásából táplálkozik, és maga az egész világ is.¹⁰

Az ókori gondolkodók – különösen a preszókratikusok – sokat foglalkoztak a világ keletkezésével, alapjával, őssalkotóelemeivel, melyeket legtöbbször *arkhé*nak neveztek.¹¹ Thalész egy őselemet feltételezett: ez számára a víz volt, ezért is állította, hogy a föld a vízen nyugszik.¹² Ebben közrejátszhatott az is, hogy az isteneket a görög mitológia Ókeánosztól és Téthüosztől származtatta. Az a víz azonban, amiről Thalész beszél, nem megszemélyesíthető, nem cselekszik, hanem folyamatokban

of *Astronomy* 24 (1994) 275–288, és erre válaszul F. R. Stephenson – L. J. Fatoohy, ‘Thales’ Prediction of a Solar Eclipse’, *Journal for the History of Astronomy* 28 (1997) 279–282.

⁹ Bartók, *A filozófia története*, I, 39.

¹⁰ Sztóbaiosz, *Eklogák* I, 10, 12. Vö. Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*, 39.

¹¹ ἡ ἀρχή = kezdet, eredet, ok, alapelv. Latinul: *principium*.

¹² Vö. Arisztotelész, *Metafizika* A3 983b6–984a4.

vesz részt. Így a világ történetét nem lelki elhatározások, hanem fizikai fogalmakban leírható változások határozzák meg.

A víz azonban nem pusztán elve mindennek, hanem a föld hordozója is. A vízből keletkezett mindenség telve van lélekkel. „Lélekkel bír tehát az egész mindenség, következésképpen maga az anyag is: amiért Thalész felfogását *hülozoizmus*nak is szokták nevezni” – állapítja meg Bartók György.¹³

Hülozoizmuson¹⁴ azt a felfogást értjük, amely életet tulajdonít az anyagnak. Arisztotelész feltételezése szerint Thalész megfigyelte az élőlények születését és táplálkozását, és ennek alapján arra következtetett, hogy az egyes élőlények születéséhez és fennmaradásához leginkább nedvességre van szükség. Így nemcsak az egyes dolgok, de a mindenség keletkezéséhez és fennmaradásához is a vizet kell kiindulópontnak tekinteni. Bartók György összefoglalása szerint:

Thalész tana ezek szerint nem egyéb, mint egyfelől kozmológia, másfelől egészen primitív metafizika, amely a mindenséget lélekkel, sőt egy feljegyzés szerint démonokkal tölti meg. Érdeme: a mitológiai megszemélyesítés helyére az értelem fontoló munkáját teszi, s ezáltal utat mutat a filozófiai elmélkedés számára.¹⁵

Thalész emlékezetes mondásai

A milétoszi iskola nagy alakjának mondásait Sebestyén Károly magyar fordításában közöljük:

Tégy fogadalmat, mert nyakadon a büntetés. Emlékezzél meg jelen- és távollevő barátaidról. Ne az arcodat éke-

¹³ Bartók, *A filozófia története*, I, 40. A Bartók-idézetek helyesírását a maihoz alkalmaztam.

¹⁴ ἡ ὕλη = az anyag; ἡ ζωή = az élet.

¹⁵ Bartók, *A filozófia története*, I, 40. Vö. J. Mansfeld ‘Aristotle and Others on Thales, or the Beginnings of Natural Philosophy. With Some Remarks on Xenophanes’, *Mnemosyne* 38 (1985), 109–129.

sítsd, komoly tudományok legyenek díszeid. Ne gazdagodj meg jogtalanul. Ne tegyen beszéded azok ellenségévé, kik adott szó alapján osztályosaid. Ne habozz szüleidnek kedveskedni. Ne túrd el a gázságot. Amilyen ajándékokkal kedveskedtél szüleidnek, ugyanolyanokra számíts aggkorodban a te gyermekeidtől. Nehéz megismerni a jót. Nagyon édes megszerezni, amire vágytunk. A tanyaság kárhozatos. A mértéktelenség káros. A tudatlanság ártalmas. Tanítsd és tanuld a jobbat. Ne lustálkodj, ha gazdag vagy is. Titkold el szerencséd az irigység miatt. Ne légy szájalomgerjesztő. Mértékkel élj. Ne higgy mindenkinek. Ha uralkodsz, uralkodj önmagadon.¹⁶

Anaximandrosz (Kr. e. 610–547)

Anaximandrosz (sz. Kr.e. 610 körül) a milétoszi iskola egyik legfontosabb képviselője. Sok formai újítás, tudományos és módszertani felfedezés kapcsolódik a nevéhez. Valószínűleg ő az első görög filozófus, aki prózai formában mutatta be tanítását, illetve térképen ábrázolta a lakott világot. Még az is elképzelhető, hogy ő alkotta meg az első kozmosz-modellt – noha nem tudjuk, hogy valamiféle térbeli modellre vagy inkább kétdimenziós ábrára kell-e gondolnunk. Anaximandrosz a kozmoszt geometriai struktúrájú, zárt, rendezett egészként képzelte el. Arisztotelész róla szóló összefoglalása szerint:

Mert minden, ami létezik, vagy princípium, vagy a princípiumból ered; de a végtelennek nincs princípiuma; mert ugyanaz volna a vége. Továbbá az se nem származott, sem el nem enyészhet, mert éppen princípium. Mert ami lett, annak szükség szerint be is kell végződnie, és minden enyészetnek megvan a maga határa. Azért hát, amint mondják, ennek nincs princípiuma, hanem ez látszik a

¹⁶ Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*, 29.

többiek princípiumának, magában foglal és kormányoz mindeneket, amint azt állítják, akik semmi egyéb végokot nem ismernek, csak a végtelent, pl. a barátságot és az észet sem. Ez pedig [ti. a végtelen] halhatatlan és mentes az enyészettől. Így mondja ezt Anaximandrosz és a legtöbb fiziológus.¹⁷

Anaximandrosz tanítása szerint a kozmosz elve és eleme – τὸ στοιχεῖον – maga a végtelen vagy a határtalan (τὸ ἄπειρον). Minden az *apeiron*ból lett és minden az *apeiron*ba tér vissza, noha magának a végtelennek a természetéről Anaximandrosz nem értekezik.

Kezdetben volt tehát az *apeiron*, ez a végtelen nagy, meghatározhatatlan anyag-massza. Ebből kivált valami olyasmi, ami által létrejött a meleg és a hideg, mint az elsődleges ellentétpár. A „meleg” ugyanakkor a fényt és a szárazat, a „hideg” pedig a sötétet és a nedveset is jelenti. A meleg úgy ölelte körül a hideget, „miként a kéreg a fát”. A meleg hatására a hideg egy része kiszáradt, és így jött létre a Föld. Ezután a tűzkéreg levált a földről, majd különböző nagyságú gyűrűkre szakadt. Az ily módon kialakult tűzgyűrűket sűrű, nedves levegőburok vette körül.¹⁸

A levegőburkon rések jelentek meg, amelyeken keresztül előtörhet a tűz. Az általunk látott égitestek valójában nem önálló testek, hanem a levegőburkon lévő nyílásokon áttörő tűz. A Föld – mely a kozmosz közepén elhelyezkedő lapos körhenger, és ennek a felső, lapos felületén lakik az emberiség – folyamatosan szárad. Kiszáradása addig folytatódik, amíg a meleg tel-

¹⁷ Arisztotelész, *Fizika* III, 4. Vö.

¹⁸ Vö. Bodnár I. 'Anaximander's Rings', *Classical Quarterly* 38 (1988), 49–51.

jesen átveszi a hatalmat. A tűz így folyamatosan feléli mindazt, ami táplálhatja, míg végül a kozmosz visszatér az azt körülvevő *apeiron*ba. Anaximandrosz egész elképzelésének rendező alapelve a szimmetria volt.

Az élet és az ember megjelenéséről Anaximandrosz szintén sajátosan gondolkodott. Bartók György így fogalmaz:

Theophrasztosz feljegyzése szerint Anaximandrosz azt tanította, hogy minden élőlény a nedvességből állott elő a nap melegének befolyása alatt. Az ember eredetileg nem bírt a mostani alakjával, hanem halhoz hasonlított, ami egészen konzekvens gondolat, mert hiszen a nedvességben keletkeztén, a nedvességnek, azaz a víznek megfelelő szervezettel és alakkal kellett bírnia. Minden állatot eleinte egy tüskés burkolat vett körül, s mikor az élőlények lassan és rendre-rendre szárazföldre jöttek, ez a burkolat meghasadt, s az élőlény szervezete s alakja is átváltozott, amivel azután együtt járt az életmódnak átváltozása. Az ember maga egy hálnak belsejében keletkezett s mikor azután megnőtt, képessé lett arra, hogy magát védelmezze, aminek ismét az lett a következménye, hogy a hal kivetette magából, s ő így a szárazföldre jutott.¹⁹

Bartók György találóan jegyzi meg, hogy a fentiek alapján Anaximandrosz nem tekinthető Darwin előfutárának, hiszen nála sem megfigyelésről, sem a származás rendszeres kifejtéséről nincs szó. „Ami tehát az ő tanában Darwin tanához hasonló, az csak esetleges és túlságosan optimista felfogással belemagyarázott hasonlóság lehet” – vonja le a következtetést.²⁰ Szimplikiosz (VI. századi filozófiai görög kommentáríró) így vélekedik Anaximandrosz tanításáról:

¹⁹ Bartók, *A filozófia története*, I, 41.

²⁰ Bartók, *A filozófia története*, I, 41.

Anaximandrosz a dolgok princípiumának a végtelent nevezte, először adván az ἀρχή-nek ezt az elnevezést. S azt mondja, hogy az nem víz, sem valami egyéb, amit elemnek szoktak nevezni, hanem valami más végtelen természet, melyből mind az egek és a bennük levő világok származtak. Amiből a lények keletkeztek, szükség szerint ugyanabban kell lennie romlásuknak is; ezt költői szavakkal úgy fejezte ki, hogy ekképpen kell megbűnhődniük és jogszalagságukért lakolniuk az idő rendjében. Egyébként világos, hogy ő a négy elemnek [tűz, víz, föld, levegő] kölcsönös változását megfigyelve nem akarta ezek egyikét sem a többi alapjául fölvenni, hanem ezekhez képest valami mást. Nem is az elem változásából származtatja a születést, hanem az ellentéteknek örökös mozgás által való különválásából. Azért hozta őt Arisztotelész kapcsolatba Anaxagorással. [...] Az alapul szolgáló végtelenben benne lévő ellentétek különválnak, mondja Anaximandrosz. Ő nevezi először ἀρχή-nek az alapul szolgáló anyagot. Ily ellentétek a meleg és hideg, a száraz és nedves és egyebek.²¹

Anaximenész (Kr. e. kb. 585–525)

Anaximenész Anaximandrosz fiatalabb kortársa volt. Gondolkodása sok szempontból visszatérést mutat Thalész kozmológiájához. Ennek ellenére számos olyan elemet tartalmaz, amit a későbbi ión kozmológusok, köztük az atomisták és Anaxagorász is átvettek. Egyik leghíresebb gondolata az elemek egymásba való átalakulására vonatkozik. Anaximandrosz

²¹ Szimplikiosz, *Arisztotelész Fizikájának magyarázata (Commentarium in Aristotelis Physicam)* 40. Ld. Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*, 40.

*apeiron*ját a levegővel azonosította, és azt feltételezte, hogy a levegőből, mint az anyag alapformájából sűrűsödés útján szél, felhő, víz majd föld keletkezik. Ha pedig a levegő ritkul, akkor tűz lesz belőle.

Mivel tanításából csupán töredékeket ismerünk, Anaximénész esetében is az a kérdés: vajon ő elfogadná-e, hogy pl. az asztal is levegő, csak éppen egy bizonyos állapotban lévő levegő. Feltételezhetően nem úgy gondolta, hogy lényegét tekintve minden levegő, hanem inkább azt, hogy az elemek és a változások leírásához a levegő viszonyítási alapként használható.

A végtelen kiterjedésű levegő Anaximénész szerint egy adott helyen összesűrűsödött, és ebből keletkezett a Föld, amely széles és lapos. A föld „kipárolgásai”, azaz a megritkult levegő nyomán keletkezett a Nap, a Hold és a csillagok, hiszen a levegő ritkulása tüzet eredményez, ezek pedig tűzjellegű égitestek. Ezek a Földhöz hasonlóan laposak, és ugyanúgy a levegő tartja fenn őket. Az égitestek mozgása nem önmagukból ered: őket a megsűrűsödött levegő, azaz a szél hajtja. Bartók György értékelése szerint:

A levegő azonban, amelyet ekként az egész mindenség alapjának és őselvének vall Anaximénész, korántsem azonos a közönséges értelemben vett levegővel. Valami gőzszerű anyag az, amelyből az állandó változás által keletkezik a két véglet: a meleg tűz és a hideg nedvesség, valamint a két véglet között levő számtalan fokozat.²²

Anaximénész-töredékek

Az alábbiakban Anaximénész összegyűjtött töredékeit közöljük, Sebestyén Károly tolmácsolásában.²³

²² Bartók, *A filozófia története*, I, 42.

²³ Sebestyén, *A görög gondolkodás kezdetei*, 40–42.

1. A milétoszi Anaximenész a létező dolgok princípiumának a levegőt vallotta; mert ebből származik minden, és ebbe tér vissza fölbomlása után. Így hát lelkünk is, mint levegő, kormányoz bennünket, és az egész világot a szellem és levegő tartja össze.²⁴

2. Anaximenésről azt mondják, hogy ő a levegőt tartja a mindenség princípiumának, s hogy azt nemére nézve végtelennek, minőségére nézve végesnek tekinti, és hogy minden ennek bizonyos sűrűsödéséből és ritkulásából származik. A mozgás pedig örök időktől fogva van. A levegő összetömörüléséből először a föld származott, amely a legszélesebb: ez az oka annak, hogy a levegőre támaszkodik. A nap, a hold és a csillagok keletkezésük eredetét a földből vették. Bizonyítja továbbá, hogy a nap és föld a mozgás gyorsasága által szerezte roppant melegét.²⁵

3. Anaximenész, Eurüsztatosz fia, Anaximandrosz kortársa az alapul szolgáló természetet egynek és [időben] végtelennek mondja, mint amaz; de nem határtalannak, mint ő, hanem behatároltnak is, levegőnek nevezvén el a természetet; feltételezi a folytonos mozgást, amely által a változás keletkezik.²⁶

4. A csillagok a földből keletkeztek ennek nedvessége által, melynek ritkulásából keletkezett a tűz. A tűz magasba szállásából keletkeztek a csillagok.²⁷

5. A csillagok pedig nem a föld felett, hanem a föld körül mozognak.²⁸

²⁴ Plutarkhosz, *De placitis philosophorum (A filozófusok véleményeiről)* I, 3.

²⁵ Plutarkhosz, *179-es töredék* (Thesaurus Linguae Graecae CD-ROM). Vö. Eusebiosz, *Praeparatio evangelica (Evangéliumi előkészítés)* I, 8, 3 (a kötetben szereplő görög idézetek a TLG-ből származnak).

²⁶ Szimplikiosz, *Arisztotelész Fizikájának magyarázata* 6a.

²⁷ Órigenész, *Philosophumena* 12.

²⁸ Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* II, 3.

Platón és Arisztotelész tanai nemcsak a következő évszázadok görög filozófiai gondolkodásának adtak döntő impulzust, hanem nagymértékben befolyásolták az ó- és középkori keresztyén teológia módszereit és szóhasználatát is. Ha Platónt a maga ideatanával (természetesen nem kizárólagosan) az ógyházi gondolkodás meghatározójának tekintjük, akkor tanítványa, Arisztotelész kétségtelenül a középkori nyugati teológia (pl. Anselmus, Aquinói Tamás) legismertebb szabatos logikai-spekulatív tételeit előlegezte meg életművében.

Excursus: Raffaello két festményének összehasonlítása

Figyeljük meg Raffaello Sanzio *Az athéni iskola* című festményének Platónt és Arisztotelészt ábrázoló központi részletét. A teljes festmény fényképfelvétele kötetünk címlapján található. Ugyanabban a vatikáni teremben, amelyet *Stanza della Segnatura*nak, a *Signatura* termékének neveznek,²²² *Az athéni iskolával* átellenben lévő falon található Raffaellónak a *Vita az oltáriszentségről* című alkotása (ld. a kötet hátlapján).

Ez volt Raffaello első festménye, melyet 1509-ben fejezett be, és még ugyanabban az évben hozzáfogott *Az athéni iskola* megalkotásához.

²²² A *Signatura Gratiae et Iustitiae* (vagy *Signatura Apostolica*) a római egyház legfelsőbb törvényszéke, mely a XVI. század derekán a pápa elnökletével ebben a teremben ülésezett. A terem ma a Vatikáni Múzeum része.

A két mű a központi téma megjelenítési módjának következtében rendkívül érdekes összefüggésben áll egymással. A *Vita az oltáriszentségről* felső, a mennyei világot ábrázoló részén a reneszánsz kora óta elterjedt Szentháromság-ábrázolást találjuk: fölül az Atya, alatta a Fiú, és őalatta a Szentlelket jelző galamb található az angyalok és az üdvözültek társaságában. A festmény alsó, a földi világot megjelenítő részének központi témája az oltár és az oltáriszentség, melynek két oldalán híres teológusok foglalnak helyet.

Az oltárhoz legközelebb ülő központi alakok: a II. Julius (II. Gyula) vonásait viselő I. (Nagy) Gergely pápa (lábainál a *Moralium* kötetével), Hieronymus (Jeromos), Ambrosius és Augustinus (lábánál a *De civitate Dei* egy példányával). Az oltár két oldalán kétféle kézmozdulattal találkozunk: a bal oldalon álló alak az oltáron lévő szentségtartóra, a jobb oldali figura pedig a magasba, a Szentháromság irányába mutat. A két kézmozdulat tökéletes párja a szemközti képen ábrázolt Platón felfelé és Arisztotelész lefelé irányuló gesztusának. Platón a *Timaios*z, Arisztotelész az *Etika* című munkát tartja a kezében.

Az athéni iskola fölötti mennyezetén az „okok megismerésével (*causarum cognitio*)” foglalkozó filozófia megszemélyesített nőalakja látható. A kezében lévő könyvek – *Moralis* és *Naturalis* –, a filozófia fő ágait jelentik: azokat, amelyeket Platón és Arisztotelész is képvisel. A mennyezet másik három nőalakja a teológia, a jog (igazságszolgáltatás) és a költészet.

A két kép kölcsönhatása Krisztusnak az oltáriszentségben (eukarisztiában úrvacsorában) való jelenléte, illetve annak értelmezése kapcsán domborodik ki. A felfelé mutató teológus Platón módján Isten mennyei világára (Platón kifejezésével: az örök, változatlan ideákra) fekteti a hangsúlyt: Krisztust elsősorban ott, az örök dicsőségben kell keresnünk. A kezét a sákramentum felé nyújtó teológus – aki Arisztotelésszel együtt a tapasztalati valóságra irányítja a figyelmet –, azt emeli ki, hogy a testté lett örökkévaló Ige, Jézus Krisztus, saját ígérete szerint jelen van a szent jegyekben. E két mozdulat az ógyház többé-kevésbé platóni típusú megközelítését állítja párhuzamba a középkori skolasztika, jelesen Aquinói Tamás Arisztotelész οὐσία/szubsztancia-elméletére épülő átlényegülés-tanával (*transsubstantiatio*), melyet – Tamásnak Arisztoteléستől átvett módszerei alapján – nem véletlenül neveznek *tomista arisztotelizmus*nak. A teológia és a filozófia kölcsönhatása végigkíséri a keresztyénység két évezredes történelmét.

A cinizmus

A cinikusokat általában úgy tartják számon, mint valami excentrikus hippiket, akik Szókratész, Platón és Arisztotelész kortársaiként amolyan „csöves-filozófusok” módján élték mindennapjaikat: az élet céljának a boldogságot tartották, amit úgy vélték elérni, ha összhangban maradnak a természettel, és elszakadnak mind a külső, mind a belső hatásoktól. Az általánosan elterjedt vélemény szerint nem gyűjtöttek anyagi javakat, és megvetették a pénzt, mivel szerintük az a rossz forrása. Azt is fel szokták jegyezni róluk, hogy támadtak minden családi-

társadalmi értéket és hagyományt, mert szerintük ezek a kötöttségek gátolják az egyéni függetlenség kibontakozását.

A cinizmus kialakulási körülményeinek és képviselőinek alapos vizsgálata azonban, ha teljes egészében nem is változtatja meg a fenti képet, talán valamelyest mégis árnyalja azt. A demokratikus államberendezkedésével oly gyakran büszkélkedő Athén ugyanis – a modern demokráciák megejtően tökéletes ősmintájaként – a szó mai értelmében legalább annyira volt *cinikus* a társadalom peremére szorultakkal szemben, mint amilyen szellemességgel és maró gúnnyal e szókimondó „kutyasorsúak” szembefordították vele szatirikus vádbeszédek görbe tükrét. Hérakleitosz előkelő családból származott, és társadalmi tiltakozása jeléül választotta az efézusi nyomornegyed egyik viskóját. A cinikusok viszont eleve oda születtek: a legbüszkébb görög városállam számkivetettjei közé.

Antiszthenész (Kr. e. kb. 446 – Kr. e. 366)

Bartók György szerint a cinikus iskolát Antiszthenész (Kr. e. kb. 446 – Kr. e. 366) alapította.²²³ Mivel édesanyja trák rabszolgánő volt, az athéni törvények értelmében nem lehetett a város teljes jogú polgára. Kezdetben Gorgiaszt, a szofistát hallgatta, de hamarosan Szókratész lelkes tanítványává vált, és az ő halála után a város szélén lévő *Künoszargesz* (Κυνόσαργες) nevet viselő ligetben kezdett tanítani.²²⁴ A helyszín nevének értelme „fürgé kutya”, amelyet egy bizonyos fehér kutyával is kapcsolatba hoztak. Az egyik feltételezés szerint innen származik az irányzat neve is: κύων = kutya; κυνικός = kutya-féle, latinosan *cinikus*. Antiszthenész önmagát állítólag „abszolút kutyának” (Ἀπλοκύων) nevezte.²²⁵ A ligetben gyakorlóiskola

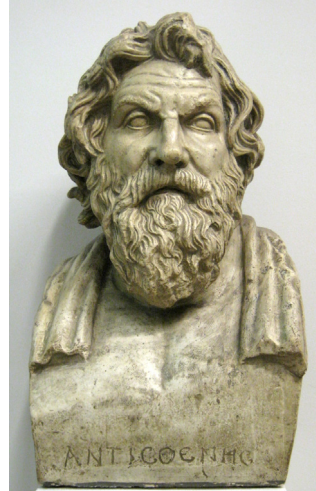
²²³ A cinikusok történetéhez ld. pl. Luis E. Navia, *Classical Cynicism: A critical study* (Westport: Greenwood Press, 1996).

²²⁴ Bartók, *A filozófia története*, I, 72.

²²⁵ Ld. Navia, *Classical Cynicism*, 14.

(γυμνάσιον, lat. *gymnasium*) és egy Herkulesnek szentelt oltár is volt. Azok, akiket az athéni törvény nem ismert el teljes jogú polgárokként – pl. az athéni férfitől, de idegen anyától, rab-szolganóktól, prostituáltaktól, nem törvényes házasságból vagy azon kívül született gyermekek – a *Künoszargesz* kivételével nem látogathatták a város iskoláit, *gümnászion*jait.

Antiszthenész főleg a dialektikára és az etikára összpontosított. Előadásait többnyire a társadalom kitaszítottjai hallgatták. Bizott az erény taníthatóságában. Platónról az különböztette meg, hogy a *Künoszargesz* közönségének mindennapjait ismerve hamar belátta, hogy a nevelés nem történhet pusztán a dialektika intellektuális útján: ehhez elsősorban az akarakterő és annak edzése szükséges. Allegorikus jellegű írásaiban – melyekből csupán töredékek maradtak ránk – a személyiség szókratészi autonómiájának kidomborítása mellett az erényre való nevelés, valamint a vágyak és ösztönök leküzdésének módozataival foglalkozik. Ugyanakkor Platónnal egybehangzóan tanította, hogy a belátás alapvető erény.

A kettejük közti legnagyobb különbséget talán a politikai és közéleti szerepléshez, valamint a kultúrához és a törvényekhez való viszonyulásuk jelentette. Antiszthenész ugyanis – éppen az erényes élet megtartása érdekében – azt hirdette, hogy a tisztességes embernek mind a közélettől, mind a kultúrától tartózkodnia kell, hiszen legtöbbször ezek rontják meg az embert. Ez a megállapítás minden bizonnyal az athéni polisz képmutató demokráciájának már Szókratész által is keményen bírált erkölcsi válságával és a *Künoszargeszt* látogató számkivetettek

sorsának alapos ismeretével magyarázható. Antiszthenész szemére vethették ugyan, hogy a törvények kötelékeitől való megszabadulást is hirdeti: ezek között a törvények között azonban ott szerepelt az is, amely őt – sorstársaival együtt – egész életére kirekesztette Athén iskoláiból. Terjedelmes, mintegy 74 művet számláló életművéből jobbra csak töredékeket ismerünk.

A keresztyén teológiára gyakorolt hatása szempontjából nem elhanyagolandó Antiszthenész azon megállapítása, hogy nincs sok isten, hanem csak egy, aki emberi formában el nem képzelhető és ki nem ábrázolható. Híres apologetikai munkájának a hit fontosságát hangsúlyozó első könyvében Küroszi Theodorétosz a következőképpen hivatkozik Antiszthenészre:

Antiszthenész, Szókratész tanítványa és a cinikusok szektájának vezére a világegyetem Istenével kapcsolatban így kiált fel: „Képről meg nem ismerhető, szemmel nem látható, semmihez sem hasonlít: ezért nem tudja őt senki egy kép alapján teljesen felfogni.”²²⁶ A hit tehát fontos azok számára, akik az értelmi valóságokat akarják szemlélni – éppen azért, mert nem lehet olyan képet találni, amely ezeknek [a valóságoknak] megfeleljene.²²⁷

Diogenész (Kr. e. 414–323)

Diogenész, a cinikus filozófia leghíresebb képviselője a Fekete-tenger partján fekvő Szinópé városában²²⁸ látta meg a napvilágot: ugyanott, ahol jó néhány évszázaddal később a keresztyén teológia egyik hozzá hasonlóan eredeti figurája – bizonyos értelemben „cinikusa” –, Markión született. Szülővárosából állítólag pénzhamisítás vádjá miatt száműzték, és így volt kénytelen Athénba menekülni, ahol Antiszthenész iskolá-

²²⁶ Antiszthenész, *24-es töredék*.

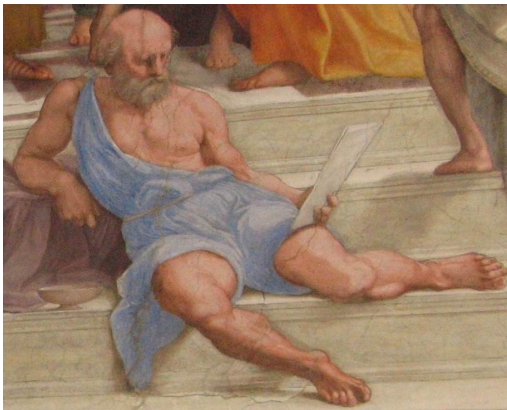
²²⁷ Küroszi Theodorétosz, *A görög betegségek orvoslása* I. rész, in: *Reformatus Szemle* 99/1 (2006), 59.

²²⁸ A város ma Törökország területén fekszik.

jához csatlakozott.²²⁹ Később, mikor Athénban szemére vetették, hogy a színopéiek száműzetésre ítélték, így válaszolt: „én pedig arra ítélem a színopéieket, hogy maradjanak ott, ahol vannak.”

Kétségtelenül nagy nyomorban élt, de ezt egykedvűen és panasz nélkül tűrte. A hagyomány sok anekdotát feljegyzett róla, és némely szokásait (pl. azt, hogy állandóan mezítelenül járt) valószínűleg kissé eltúlozták. Mivel a szemérem előírásait nem sokra becsülte, többen kutyának (κύν) csúfolták. Ez volna a cinizmus név eredetének másik magyarázata.

Mindezekkel együtt a meglehetősen különc életformát folytató Diogenész – aki naphosszat Athén utcáin csavargott, tere-

ken, hordókban aludt –, tanított is, tanítványai pedig ragaszkodtak hozzá. A nevelésről azt állította, hogy az ifjak számára józanság, a véneknek vigasztalás, a szegényeknek gazdagság, a gazdagoknak pedig ékesség.²³⁰ A boldogságot szerinte a leg-

egyszerűbb módon úgy lehet elérni, hogy nem teremtünk magunknak mondvacsinált gondokat, kielégítjük természetes alapszükségleteinket, és megelégszünk a lehető legegyszerűbb életmóddal. Úgy vélte, hogy a házasság intézményére nincs szükség, a nemi élet folytatása legyen alkalomszerű és meg-

²²⁹ Ld. Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI: *Diogenész*.

²³⁰ Τὴν παιδείαν εἶπε τοῖς μὲν νέοις σωφροσύνην, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις παραμυθίαν, τοῖς δὲ πένησι πλοῦτον, τοῖς δὲ πλουσίοις κόσμον εἶναι. Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 68.

egyezés szerinti. Ezzel a nézetével egybecseng a nő- és gyermekközösségre vonatkozó elképzelése is. Mivel az állami törvényeket is az egyén szabadságának korlátozásaiként értékelte, kijelentette önmagáról: „az egész világ polgára vagyok (κοσμοπολίτης)”.²³¹ Úgy vélte, hogy minden emberi rendelkezést a természeti törvények fényében újra meg kell vizsgálni és értékelni.²³² Az emberek körében lévő legjobb dolognak a szó-lásszabadságot (παρηρησία) tartotta.²³³

Világmagyarázatában összefüggő, monisztikus rendszert dolgozott ki. Szerinte a levegő az alapvető őselem. A meleg levegő, amely isteni természetű, értelmes, és minden dolgot a legjobb felé vezet.

Diogenész-anekdoták és idézetek

Az alábbiakban főleg Diogenész Laertiosz és más ókori szerzők feljegyzései nyomán néhány anekdotát és mondást közlünk arról az emberről, akit Platón „a megőrült Szókratésznek” nevezett.

Az egyik legismertebb anekdota szerint Diogenész fényes nappal, lámpással a kezében bolyongott az utcákon, és amikor megkérdezték tőle, hogy ezt miért teszi, kurtán így felelt: „Embert keresek!” Az ironikus válasz értelme: embernek lenni sokkal több, mint enni, inni, járni, közéleti szerepeket betölteni. Az ember tehát nem mindennapi érték, és olyan ritka, hogy még fényes nappal, lámpafénynél is nehezen lehet olyat találni, aki méltán viseli *az ember* nevet.

A körülményekhez való alkalmazkodás módját úgy találta meg, hogy felfigyelt egy futkározó egerre, amely nem keresett rejtekhelyet, nem félt a sötétben, és nem kutatott csemegék

²³¹ Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 63.

²³² Vö. Bartók, *A filozófia története*, I, 73–74.

²³³ Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 69.

után. Amikor korholták, hogy tisztátalan helyekre jár, így válaszolt: „A Nap is besüt a pöcegödörbe, mégsem lesz piszkos”.

Egyik alkalommal, látva, hogy komoly beszédét senki sem jött meghallgatni, füttyülni kezdett. Mikor az emberek köréje gyűltek, szemükre vetette, hogy az ostobaság meghallgatására sietnek ugyan, a jó dolgok irányában viszont lusták és közömbösek. Máskor elkiáltotta magát: „Hé, emberek!” Mikor erre néhány bámészkodó köréje gyűlt, így folytatta: „Embereket hívtam, nem mocskokat.”

Egy kopasznak, aki sértegette őt, ezt mondta: „Én nem bánlak, isten ments, ellenkezőleg, a hajadat dicsérem, hogy ott hagyta a gonosz koponyádat.” Mikor valaki a szemére vetette, hogy valamikor pénzürméket hamisított, így szólt: „Volt idő, amikor én is olyan voltam, mint te most. De amilyen én most vagyok, olyan te sose leszel.”

Szerinte a zenészek szépen felhangolták és igazították a líra (húros hangszer) húrjait, viszont a lelkük összes szokását rendetlenül hagyták. Egyik erkölcstelen eunuch felírta a háza oldalára: „Gonosz ide be ne térjen.” Diogenész ezt látva, megkérdezte: „És a ház ura hova költözik?” Mikor egyik korhely ember házán meglátta az „Eladó” feliratot, így szólt: „Tudtam, hogy mivel szakadatlanul részeg vagy, előbb-utóbb ki fogod okádni a gazdádat.”

Állítólag maga Alexandrosz (Makedóni Nagy Sándor) is meglátogatta, és mellette megállva így szólt hozzá: „Kérj tőlem, amit akarsz.” Diogenész felpillantva így felelt az akkori világ leghatalmasabb uralkodójának: „Ne álld el előlem a napot”. Egy másik történet szerint Alexandrosz megkérdezte, hogy fél-e tőle. Mire Diogenész: „Mi vagy? Jó-e vagy rossz?” „Jó”, felelte Alexandrosz. „Ugyan ki félne a jótól?” – vágta rá Diogenész.

Mikor Nagy Sándor történetírójának, Kalliszthenésznek úri dolgát ecsetelték előtte, ezt mondta: „Az az ember nyomorult:

hiszen akkor kell reggelizzen és vacsorázzon, amikor Alexandrosz akarja.”

Arra a kérdésre, hogy mikor van a vacsora megfelelő ideje, így felelt: „Ha gazdag vagy, amikor csak akarod. Ha pedig szegény, amikor teheted.” Mikor megdorgálták, hogy a piacon eszik, ezt mondta: „Igen, mert ott voltam éhes.” Amikor ismét a piacon evett, néhányan körbeállták, és hangos szóval kutyának csúfolták. Mire ő: „A kutyák ti vagytok, hiszen körülöttem álltok, miközben vacsorázom.” Mikor egy estélyen a vendégek csontokat vetettek neki, mint a kutyának, távoztában kutya módra feléjük emelte a lábát.

Mikor Platón kutyának nevezte, így szólt: „Nyilván eb vagyok, hiszen visszatértem azokhoz, akik eladtak.” Sokan dicsérték Platónnak az emberre vonatkozó meghatározását: „az ember kétlábú, tollatlan állat”. Erre Diogenész megkopasztott egy kakast, az iskolában középre állította és így szólt: „Ez Platón embere.” Platón állítólag ezután egészítette ki a meghatározást azzal, hogy „az ember kétlábú, tollatlan állat, *nagy széles körmökkel*.”

Egy ember megütötte egy deszkával, és így szólt hozzá: „Vigyázz!” Mire ő: „Miért? Tán újból meg akarsz ütni?” Mikor pedig valaki ököllel ütötte meg, így szólt: „Herkulesre, milyen furcsa, hogy sisakkal a fejemen járok, és észre sem vettem.” Egyik gyenge birkózó orvoslásra adta a fejét. Diogenész megkérdezte tőle: „Azt reméled, hogy így legyőzheted azokat, akik korábban a földhöz vágta?”

Azoknak, akik álmaik értelme felől aggódtak, azt mondta, hogy semmit sem törődnek azzal, hogy nappal mit és hogyan cselekedjenek, viszont nagy hűhót csapnak akörül, hogy mit láttak álmukban. Mikor egy tehetségtelen íjászt látott célba löni, leült a célpont közelében, s azt mondta: „Itt legalább nem talál el”.

A rabszolgáság intézménye iránti megvetését azzal fejezte ki, hogy amikor egy gazdag a rabszolgájával húzatta fel a maga lábára a sarut, Diogenész így szólt hozzá: „Nem leszel teljesen boldog mindaddig, amíg szolgád az orrodát is meg nem törli; és meg is cselekszi, ha a te kezed le van bénulva.”

Néhány suhanc körülvette őt, és így csúfolták: „Vigyázzunk ám, nehogy megharapj bennünket.” Mire ő: „Nyugalom, fiúk, a kutya nem eszik ökröt.” Mikor egy férfi oroszlánbőr köntösben feszített, Diogenész odaszólt neki: „Ne gyalázd meg a természet öltözetét”. Mikor egy szép külsejű fiatalember ízetlenségeket beszélt, Diogenész így feddette meg: „Nem szégyelled, hogy ólomkardot rántasz ki az elefántcsonhüvelyből?”

Rendkívül szellemes szójátékai is voltak. Két, nagyon rosszszul lefestett kentaur láttán azt kérdezte: „Ezek közül melyik a rosszabb?”²³⁴ Mikor egyik feslett erkölcsű ifjú származása felől kérdezték, így felelt: „Tegeai”.²³⁵ Egyik alkalommal a házasságtörő Didümosz egy lány szemét próbálta meggyógyítani. Diogenész így figyelmeztette: „Meglásd, hogy míg a szűz szemét gyógyítod, meg ne sértsd a pupillát.”²³⁶

Az egyik piszkos fürdőhely láttán így szólt: „Azt nem tudom, hogy akik ide járnak fürdeni, hol tisztálkodnak.” Az

²³⁴ A kérdés eredetileg így hangzott el: πότερος τούτων Χείρων ἐστί; Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 51. A görög χείρων szó egyrészt „rosszabbat” jelent, viszont nagy kezdőbetűvel írva *Kheirón*nak, Akhilleusz edzőjének a neve is, aki kentaur volt. A kérdés tehát azt is jelenti: „Ezek közül melyik Kheirón?”

²³⁵ A görög Τεγεάτης azt is jelenti, hogy „Tegea városából való”, de azt is, hogy „bordélyházból” (τέγος = bordélyház). Ld. Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 62.

²³⁶ Πρὸς Διδύμωνα τὸν μοιχὸν ἰατρεύοντά ποτε κόρης ὀφθαλμὸν, Ὅρα, φησί, μὴ τὸν ὀφθαλμὸν τῆς παρθένου θεραπεύων τὴν κόρην φθειρῆς. Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 68. A κόρη egyaránt jelenthet *lányt* és *pupillát*, a φθείρω pedig nemcsak sértést, hanem megrontást és elcsábítást is.

egyik olajfa ágain nőket pillantott meg, és azt mondta: „Szeretném, ha a többi fa is hasonló gyümölcsöket teremne”. Mikor valaki azt mondta neki, hogy a legtöbb ember nevet rajta, így felelt: „A szamarak pedig – ehhez hasonlóan – őrajtuk nevetnek. De ők ügyet sem vetnek a szamarakra, ahogy én sem vetek ügyet rájuk.”

Mikor Platón egyik előadásában az ideákról, az *asztalságról* és *pohárságról* beszélt, Diogenész azt mondta: „Ó Platón, látom az asztalt és a poharat; de nem látom az asztalságot és a pohárságot.” Mire Platón: „Ahogy mondog; hiszen van szemed, hogy meglásd a poharat és az asztalt, de nincs eszed, hogy szemlélhesd az asztalságot és a pohárságot.”

Látván, hogy egy ifjú elpirul, ekképpen biztatta: „Bátorság! Ez az erény bőrszíne.” Arra a kérdésre, hogy szerinte az emberek miért adnak alamizsnát a koldusoknak, de nem adnak a filozófusoknak, így felelt: „Azért, mert lehetségesnek tartják, hogy nyomorékokká vagy vakokká váljanak, de azt semmiképpen nem, hogy valaha filozofálni fognak.”

Mivel senkije sem volt, egy alkalommal megkérdezték tőle, ki fogja eltemetni. Mire ő: „az, akinek a házam kellene fog”. Egyszer Mündosz városában járva észrevette, hogy milyen nagy a városkapu, és milyen kicsi a város. Így kiáltott fel: „Mündoszi férfiak! Zárjátok be a kapukat, nehogy megszökjék a város!” Egyik kurtizán fia kövel dobálta a tömeget. Diogenész rászólt: „Vigyázz, nehogy apádat találj el.”

Mikor valaki a szamothrakéi templom áldozati adományait csodálta, Diogenész így szólt: „sokkal több volna itt az adomány, ha azok hozták volna, akik odavesztek.”²³⁷

²³⁷ A szamothrakéi istenek a víz istenségei voltak, akiknek a hajótörésből vagy tengeri veszedelemből való szabadulás után adtak áldozati adományt. Diogenész megjegyzése a szarkazmuson túl valószínűleg Antiszthenésznek a politeizmus iránti ellenszenvéből is fakad.

Ritka utazásai egyikén kalózok kezébe került, akik Krétán eladták rabszolgának. Amikor a kikiáltó azt kérdezte tőle, mihez ért, így válaszolt: „Az emberek kormányzásához”. Megpillantotta Xeniadészt, egy gazdag öltözetű korinthuszi embert, és így szólt a kikiáltóhoz: „Ennek adj el engem! Neki gazdára van szüksége.” Xeniadész megvásárolta őt, és magával vitte Korinthoszba, ahol gyermekei nevelőjévé és a ház felügyelőjévé tette. Diogenész szerénységre, mértékletességre és önellátásra is megtanította a rábízott gyermekeket, gazdája pedig elismerően mondta: „Egy jó szellem költözött a házamba”.

Halála körülményeiről sok mendemonda keringett. Annyit tudunk, hogy Korinthoszban halt meg kilencven éves korában, feltehetően úgy, hogy maga tartotta vissza a lélegzetét.²³⁸

A hellenisztikus filozófia

A filozófiatörténetnek Kr. e. 322-től (Arisztotelész halálától) a Kr. u. III. századig terjedő szakaszát *hellenisztikus filozófiának* nevezzük. Bartók György, aki filozófiatörténeti munkájában az indiai és a kínai gondolkodás eszméinek a görög filozófiára gyakorolt hatását is tárgyalja,²³⁹ a következőképpen jellemzi ezt a kort:

Az elmélyülő szemlélet helyére az utilisztikus jellegű gyakorlati érdeklődés lépett, az intellektualizmus [pedig] gyakran a keleti miszticizmussal elegyül.²⁴⁰

A hellenisztikus filozófia három jelentős irányzatáról kell röviden szólnunk, nevezetesen az *epikureus*, a *stoikus* és a *szeptikus* filozófiáról.

²³⁸ Vö. Diogenész Laertiosz, *A filozófusok élete* VI, 76–79.

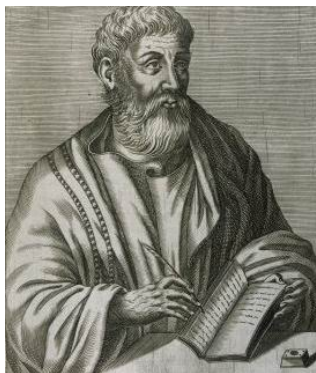
²³⁹ Az indiai és kínai gondolkodás történetével és elemzésével helyszűke miatt még vázlatosan sem foglalkozhatunk. Bartók György idevágó bemutatása azonban rendkívül hasznos. Ld. Bartók, *A filozófia története*, I, 10–29.

²⁴⁰ Bartók, *A filozófia története*, I, 164.

kibővíti, és pontosabban meghatározza a misztika központi jelentőségű mozzanatát, az ún. *eksztaziszt* (ἔκστασις), amely során a lélek közvetlen kapcsolatba kerül az Ős-Eggyel. Proklosz gondolkodása kétségtelenül befolyásolta mind a keleti, mind a nyugati keresztyén misztikát. A keresztyénség ellen írott, 18 könyvből álló munkája viszont elveszett.

Antiochiai Libaniosz (Kr. u. 314 – kb. 393)

Libaniosz a szíriai Antiochia egyik rangos, de nagyon és befolyás szempontjából lecsúszóban lévő görög családjának tagjaként született. Tizennégy éves korában szónoklattal kezdett foglalkozni, és a közélettől visszavonultan a bölcséletnek szentelte életét. Később Athénban tanult és tanított, majd Konstantinápolyban folytatta munkáját, ahol valószínűleg Nagy Baszileiosz (330–379) görög egyházatyja is hallgatta előadásait. 354-ben elfogadta Antiochiában a retorikai tanítószéket.

A források tanúsága szerint páratlan műveltségű szónok és tanítómes-ter volt. Több, mint hatvan orációja és néhány levele maradt fenn.³⁷⁷ Julianus császár barátjaként támogatta a fiatal uralkodónak a klasszikus műveltség újraélesztésére irányuló törekvéseit.³⁷⁸ Nyolc beszédet írt Julianus emlékére. Mindennek dacára Libaniosz szoros kapcsolatot tartott

³⁷⁷ Libaniosz néhány munkájának angol fordítását ld. itt: <http://www.tertullian.org/fathers/index.htm> (megnyitva: 2010. febr. 18).

³⁷⁸ A keresztyénségből kiábrándult Julianus aposztata (hitehagyó) császár (331/332–363) a régi istenek kultuszát próbálta újra meghonosítani a birodalom területén. Alig két esztendeig tartó uralkodása idején igyekezett elszigetelni a keresztyéneket a nyilvános iskoláktól. Az ókori műveltség feltámasztására tett kísérlete nem maradt hatástalan, de korai halála után érvénytelenítették a keresztyének jogait korlátozó rendeleteket.

fenn a keresztyénekkal. Hallgatói között olyan neves tanítványok (későbbi egyházatyák) szerepeltek, mint Ikoniumi Amphilokhiosz (kb. 340 – kb. 394), Mopszvesztiai Theodorosz (kb. 350 – 428) és Joannész Khrüszosztomosz (kb. 347–407).³⁷⁹

Alexandriai Hüpatia (Kr. u. kb. 355–415)

Hüpatia a filozófus-matematikus Theón leánya volt az egyiptomi Alexandriában. Születési ideje körül megoszlanak a vélemények. Egyik modern életrajzírója szerint 355-ben született, noha jóval későbbi dátumokról is olvashatunk.³⁸⁰ Athénben és Itáliában tanult. Rendkívül művelt, ugyanakkor a keresztyének között is közmegbecsülésnek örvendő újplatonista filozófus volt. Tanítványai között tartják számon Kürénei Szünészioszt is, aki levelezett vele, és elküldte neki *Az álmokról* című, 403-404 táján keletkezett írását.

Hüpatia borzalmas halálát – mely tulajdonképpen politikai gyilkosság volt – Alexandriai Kürillosz püspök személyes testőrsége okozta, akik a püspök hallgatólagos beleegyezésével már korábban is boszorkánysággal rágalmazták a filozófusnőt. Alexandria különben sem volt különösebben híres a toleranciájáról: miután a nagykönyvtár a Kr. e. első században elpusztult, a másik híres könyvtárat, Szarapisz isten szentélyét, a *Szarapeiont* (*Serapeumot*) éppen a város korábbi püspö-

³⁷⁹ Ld. F. W. Norris, 'Libanius', in: Everett Ferguson, szerk., *Encyclopedia of Early Christianity*, II. kiadás (London: Garland, 1998), 679.

³⁸⁰ Ld. Maria Dzielska, *Hypatia of Alexandria* (Cambridge: Harvard University Press, 1995), 68.

kének, Theophilosznak, Kürillosz nagybátyjának felbujtására pusztította el a tömeg Kr. u. 391-ben.³⁸¹

Kürillosz szerepe az ügyben nem teljesen tisztázott, viszont kétségtelenül hasznot húzott Hüpatia halálából. A kortárs szerző, Szókratész Szkholasztikosz így foglalja össze az eseményeket *Egyháztörténetében*:

Élt Alexandriában egy Hüpatia nevű nő. Theón filozófus leánya volt, de oly magas műveltséggel rendelkezett, hogy túlszárnyalta filozófus kortársait. A Plótinosztól származó filozófiai iskola nyomdokaiba lépett, és az összes filozófiai tudományokat fejtegette tanítványainak. Ezért aztán hozzá csődültek mindenhonnan azok, akik a filozófiával akartak foglalkozni. Műveltségéből fakadó tisztas tekintélye miatt előfordult, hogy személyesen elment az előjárókhoz is, de szerényen, és semmiféle szégyent nem jelentett, ha férfiak körében tartózkodott. Mindnyájan még inkább tisztelték és csodálták ugyanis bámulatos mértékletessége miatt.

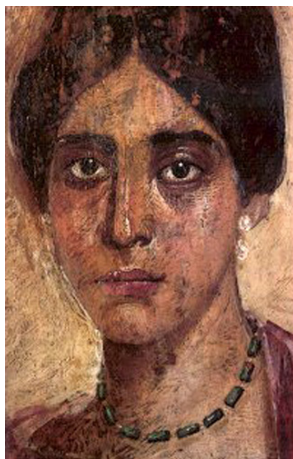
Épp emiatt támadt akkor az irigység. Mivel egyre gyakrabban beszélgetett Oresztésszel,³⁸² emiatt emelte ellene azt a vádat az egyház népe, hogy állítólag ő nem engedi, hogy Oresztész barátságot kössön a püspökkel. Összebeszélt tehát néhány heves vérmérsékletű ember, akiket egy bizonyos Péter felolvasó vezetett, és kikémlelték a nőt, amint éppen valahonnan hazajött. Kiráncigálták a hordszékből, magukkal hurcolták a Kaiszariosz nevű temp-

³⁸¹ Szókratész Szkholasztikosz, *Egyháztörténet V*, 16, ford. Baán István; in: Ókeresztény írók 9 (Budapest: Szent István Társulat, 1984), 344–347.

³⁸² Oresztész abban az időben Alexandria prefektusa volt, aki korábban öszszekülönbözött a püspökkel, Alexandriai Kürillosszal, és emiatt a Kürilloszt pártoló nitriai szerzetesek sikertelen merényletet követtek el ellene. A két férfi között a fenti események idején kibékíthetetlen ellentét feszült.

lomba, lehúzták a ruháját, és cserépdarabokkal³⁸³ megölték. Darabokra szaggatták, tagjait a Kinarónnak nevezett helyre vitték, és ott elégették. Ez nem kis szégyenére vált Kürillosznak és az alexandriai egyháznak. Hiszen teljesen idegen a Krisztus tanait vallóktól a gyilkosság, a harc és ehhez hasonlók. Ez Kürillosz püspökségének negyedik évében történt, Honorius tizedik és Theodosius hatodik konzulása idején,³⁸⁴ március hónapban, böjtben.³⁸⁵

Damaszkiosztól (Kr. u. 458–538), a Jusztiniánosz császár által 529-ben bezárt athéni Akadémia utolsó mesterétől tudjuk, hogy Hüpatia tehetsége édesapját is felülmúlta. Az ő beszámolójából derül ki az is, hogy Hüpatia Alexandriában nyílt előadások alkalmával magyarázta Platón, Arisztotelész és más bölcselek műveit. Ezzel együtt a gyakorlati erény legmagasabb fokára emelkedett: igaz és mértékletes volt, egész életében szűz maradt. Olyan szép volt és kecses, hogy egyik tanítványa bele is szeretett, de Hüpatia ráébresztette a fiatalembert arra, hogy ne a testi szépséggel törődjön. Ékesszólása, a dialektikában való jártassága komoly tekintélyt szerzett számára az egész városban. A város vezetői – amint Damaszkiusz meg-

³⁸³ Baán István fordítása szerint „[cserép]szavazás után” megölték. Noha az ὄστρακον jelenthet szavazáshoz használt cserépdarabot is – innen származik a „cserépszavazás” kifejezés – a szövegkörnyezetből nyilvánvaló, hogy nem szavaztak, hanem a cserépdarabokkal megölték Hüpatiát. A szöveg alapján az sem kizárt, hogy az éles cserepekkel élve darabolták fel. Egy másik beszámoló szerint addig hurcolták végig az utcákon, míg meghalt. Vö. Dzielska, *Hypatia of Alexandria*, 93.

³⁸⁴ Azaz Kr. u. 415-ben.

³⁸⁵ Szókratész, *Egyháztörténet* VII, 15; Ókeresztény írók 9, 431–432.

jegyzi – kezdettől fogva irigykedtek rá, amint ez Athénben is gyakran előfordult.³⁸⁶ Ő jegyzi fel azt az epizódot is, miszerint Kürillosz, Hüpatia lakása előtt elhaladva nagy embercsoportot és lovakat látott a filozófusnő ajtaja előtt. Mikor rákérdezett, hogy mi történik, elmondták, hogy Hüpatia háza előtt állanak, és most fogja őket köszönteni. Ennek hallatán Kürilloszt annyira elfogta az irigység, hogy azonnal tervezni kezdte Hüpatia meggyilkolását.³⁸⁷

Hüpatia matematikai és filozófiai munkái – köztük a 13 könyvből álló *Aritmetika*, az *Asztronómiai kánon*, illetve a *Ptolemaiosz-kommentár* – elvesztek. Számos találmányt tulajdonítanak neki: a hüdroszkópot, melynek segítségével a különböző folyadékok fajsúlyát lehetett mérni, illetve az ún. csillagmagasság-mérő (asztrólábium) tökéletesítését, mellyel a Nap és a csillagok állását lehetett meghatározni. Szintén az ő nevéhez fűződik a vízszintmérő és a lepároló (disztillátor) is. Halála után csaknem ezer esztendőre volt szükség ahhoz, hogy az általa hihetetlenül magas szinten művelt tudomány újraéledjen.³⁸⁸ Ő az ókor legismertebb és legtekintélyesebb női tudósa. Életéről, páratlan értékű munkájáról számos monográfia, regény, festmény, sőt 2009-ben – a művészi szabadság igénybevétele mellett – játékfilm is készült.³⁸⁹

³⁸⁶ Damaszkiosz itt nyilvánvalóan Szókratész perére és kivégzésére, valamint Arisztotelész és mások elűzésére gondol.

³⁸⁷ Damaszkiosz, *Iszídórosz élete* (töredékek) 102. Angol fordítását ld. <http://cosmopolis.com/alexandria/hypatia-bio-suda.html> (megnyitva: 2010. febr. 20). Vö. a X. századból való bizánci *Suda* enciklopédia vonatkozó adataival: <http://www.stoa.org/sol/> (megnyitva: 2010. febr. 20).

³⁸⁸ Ethlie Ann Vare – Greg Ptacek, *Mothers of Invention: From the Bra to the Bomb: Forgotten Women and Their Unforgettable Ideas* (New York: Morrow, 1988), 24–26; <http://www.inventions.org/culture/female/hypatia.html> (megnyitva: 2010. febr. 20).

³⁸⁹ A teljesség igénye nélkül ld. pl. <http://www.skyscript.co.uk/hypatia.html>; <http://www.polyamory.org/~howard/Hypatia/>; http://penelope.uchicago.edu/~grout/encyclopaedia_romana/greece/paganism/hypatia.html stb.

Összefoglalás helyett...

Munkánk záradékaiképpen ismét egyik gyámolító eszkö-zünkhöz, Bartók György értékeléséhez fordulunk:

A görög filozófus lelkének középponti gondolata a szel-lem megbecsülése és megdicsőítése. A szellem a forrása az igazi létnek, jelentésnek, értéknek. A szellem az igaz, a jó és a szép. Szellem maga az istenség, akitől függ a lét és nemlét. Mindez nem jelenti az érzékiség megvetését. Az érzékiségnek is megvan a maga szerepe, de ennek az érzékiségnek szellemmel kell átítatva lennie, hogy részt vehessen az igazi lét világában. Ha nincs anyag, nincs min megmutatkoznia a jónak és szépnek. Ha nincs érzé-kek útján keletkezett képem, nem alakulhat ki ebben a vi-lágban az igazság eszméje. Még Plótinosz is kénytelen megvallani, hogy a létnek szükségképpen kiáramlása, vagy tagosodása az anyag világa, azaz a nem-lét. De ezt a nem-létet szigorúan és elválaszthatatlanul oda kell hor-gonyoznunk a tiszta lét világához, ha valami jelentést akarunk adni neki. Ha az anyagi, érzéki világ az ész hatá-sának nem enged, káosz lesz uralkodó a világegyetemen, míg az ész és a szellem hatására minden, ami van, díszes és ékes kozmosszá alakul, éppen úgy, amiként az ész és a gondolkodás tesz ki kozmosszá az emberek életét is az ál-lam keretében.

A görög filozófia a benne lakó szellem erejével küzd egy felsőbb világ jogaiért és az érzékiség köréből felemel-kedve egy új és magasabb világot mutat meg nekünk, amely világ a keresztyénség szelleméből teljesül ki és nyer isteni hitet.³⁹⁰

³⁹⁰ Bartók, *A filozófia története*, I, 195–196.

Bibliográfia

Elsődleges források

- Arisztotelész, *Eudémoszi etika – Nagy etika*, ford. Steiger Kornél (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975) <http://mek.oszk.hu/05700/05709/>
- Arisztotelész, *Metafizika* (Budapest: Lectum kiadó, 2002)
- Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, ford. Szabó Miklós (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987)
- Arisztotelész, *Poétika*, ford. Sarkady János (Budapest: Magyar Helikon, 1963) <http://mek.oszk.hu/04100/04198/>
- Arisztotelész, *Politika*, ford. Szabó Miklós és Horváth Henrik <http://mek.niif.hu/04900/04966/>
- Diels, Hermann, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1903)
- Diogenész Laertiosz, *Vitae philosophorum (A filozófusok élete)* (Oxford: Clarendon Press, 1964) – az eredeti szöveget ld. <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html>; angol fordítása elérhető itt: <http://www.classicpersuasion.org/pw/diogenes/index.htm>
- Epiktétosz, *Kézikönyvecske*, ford. Sárosi Gyula (Budapest: Officina, 1942) <http://mek.niif.hu/00100/00197/00197.htm>
- Falus Róbert, szerk., *Platón összes művei*, Bibliotheca Classica, 3 kötet (Budapest: Európa könyvkiadó, 1984)
- Hérodotosz, *Kürosz; Xerxész*, ford. Devecseri Gábor és Szabó Árpád <http://mek.oszk.hu/00400/00466/>
- Hitseker Mária, szerk., *Görög gondolkodók Thalészról Anaxagorászig* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1996)
- Hitseker Mária, szerk., *Görög gondolkodók Empedoklésztől Démokritoszig* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1996)

- Órigenész, *Kelszosz ellen*, ford. Somos Róbert (Budapest: Kairosz kiadó, 2008)
- Marcus Aurelius, *Elmélkedések*, ford. Huszti József <http://www.ppek.hu/k402.htm>
- Platón, *Az állam* <http://mek.oszk.hu/03600/03629/>
- Plótinosz, *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*, ford. és a jegyzeteket írta Horváth Judit és Perczel István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986)
- Plutarkhosz, *Híres rómaiak*, ford. F. Kemény Márta <http://www.mek.oszk.hu/05300/05399/index.phtml>
- Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, ford. Máthé Elek, 2 kötet (Budapest: Európa könyvkiadó, 1978) <http://mek.oszk.hu/03800/03892/>
- Porphüriosz *Bevezetése*, fordította Pesthy Mónika és Geréby György, *Magyar Filozófiai Szemle* 28/3–4 (1984), 431–453

Másodlagos források

- Bartók György, *A filozófia lényege. Bevezetés a filozófiába* (Hága: Mikes International, 2002) http://www.federatio.org/mi_bibl/BartokGyorgy_PHL.pdf
- Bartók György, *A filozófia története, Első rész: A görög filozófia története az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával* (Hága: Mikes International, 2002) <http://mek.oszk.hu/00100/00198/>
- Bartók György, *A rendszer filozófiai vizsgálata* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1928)
- Bartók György, *Akadémiai értekezések* (Hága: Mikes International, 2004) http://www.federatio.org/mi_bibl/BartokGyorgy_MTA.pdf
- Bodnár I., ‘Anaximander on the Stability of the Earth’, *Phronesis* 37 (1992), 336–342

- Bodnár I. 'Anaximander's Rings', *Classical Quarterly* 38 (1988), 49–51
- Boys-Stones, George, 'Plutarch on the probable principle of cold: Epistemology and the *De primo frigido*', *Classical Quarterly* 47 (1997), 227–238
- Burkert, W., 'The Logic of Cosmogony', *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*, szerk. R. Buxton (Oxford: Oxford University Press, 1999), 87–106
- Couprie, D. L., 'The Visualisation of Anaximander's Astronomy', *Apeiron* 28 (1995) 159–182
- Falus Róbert, *Az antik világ irodalmi* (Budapest: Neumann Kht, 2005) <http://mek.niif.hu/04700/04714/html/index.htm>
- Ferguson, Everett, szerk., *Encyclopedia of Early Christianity*, II. kiadás (London: Garland, 1998)
- Freudenthal, G., 'The Theory of Opposites and an Ordered Universe: Physics and Metaphysics in Anaximander', *Phronesis* 31 (1986) 197–228
- Furley, David, *Cosmic Problems: Essays in Greek and Roman Philosophy of Nature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Hershbell, Jackson P., 'Plutarch and Heraclitus', *Hermes* 105/2 (1977), 179–201
- Kristó Nagy István, szerk., *Bölcsességek könyve. Aforizmák, szállóigék* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982)
- Mansfeld, J, 'Aristotle and Others on Thales, or the Beginnings of Natural Philosophy. With Some Remarks on Xenophanes', *Mnemosyne* 38 (1985), 109–129
- Mugler, C., *Deux thèmes de la cosmologie grécque: devenir cyclique et pluralité des mondes* (Paris: Klincksieck, 1953)

- Navia, Luis E., *Classical Cynicism: A critical study* (Westport: Greenwood Press, 1996)
- Panchenko, D., ‘Thales’ Prediction of a Solar Eclipse’, *Journal for the History of Astronomy* 24 (1994) 275–288
- Pásztori-Kupán István – Kupán Zsuzsánna, ‘Küroszi Theodorétosz: *A görög betegségek orvoslása (I.)*’, *Református Szemle* 99/1 (2006), 45–66
- Pásztori-Kupán István – Kupán Zsuzsánna, ‘Küroszi Theodorétosz: *Az első alapelvről I*’, *Református Szemle* 102/3 (2009), 306–326
- Pauler Ákos, *Anaxagoras istenbizonyítéka* (Budapest: Athenaeum, 1925)
- Rankin, H.D., ‘Absolute Dog: The Life and Thought of Antisthenes’, *Proceedings of the Classical Association* 82 (1985), 17–18
- Rankin, H.D., *Sophists, Socratics and Cynics* (New Jersey: Barnes & Noble, 1983)
- Roscher, Wilhelm Heinrich, szerk., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (Leipzig: Teubner, 1897–1902) <http://www.archive.org/stream/ausfhrlichesle0301rosc#page/n5/mode/2up>
- Severin, Timothy, *The Ulysses Voyage: Sea Search for the Odyssey* (London: Hutchinson, 1987)
- Steiger Kornél, szerk., *Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény* (Budapest: Holnap kiadó, 1992)
- Stephenson, F. R. – Fatoohy, L. J., ‘Thales’ Prediction of a Solar Eclipse’, *Journal for the History of Astronomy* 28 (1997) 279–282
- Vare, Ethlie Ann – Ptacek, Greg, *Mothers of Invention: From the Bra to the Bomb: Forgotten Women and Their Unforgettable Ideas* (New York: Morrow, 1988), 24–26; <http://www.inventions.org/culture/female/hypatia.html>

Ajánlott honlapok

Bibliotheca Mikes International – Magyar szellemi fórum
http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

Christian Classics Ethereal Library <http://www.ccel.org/>

Epiktétosz művei angolul: <http://classics.mit.edu/Browse/browse-Epictetus.html>

Hypatia: <http://www.polyamory.org/~howard/Hypatia/>

Internet Classics Archive <http://classics.mit.edu/>

Internet Encyclopedia of Philosophy <http://www.iep.utm.edu/>

Magyar Elektronikus Könyvtár <http://www.mek.oszk.hu/>

Map Locator of Greek World <http://plato-dialogues.org/tools/locatorw.htm>

Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár <http://www.ppek.hu/>

Stanford Enc. of Phil. <http://plato.stanford.edu/contents.html>

Stoa Consortium: <http://www.stoa.org/>

Suda: Byzantine Lexicography <http://www.stoa.org/sol/>

<http://filozofia.lap.hu/>

<http://www.arts.u-szeged.hu/doktar/filo/filohalo.html>

Néhány ajánlott szépirodalmi alkotás

Apuleius, *Az aranyszamár* (Budapest: Magvető, 1957)

Graves, Robert, *Homérosz leánya*, ford. Szemlér Ferenc (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1968)

Graves, Robert, *Én, Claudius* ((Budapest: Gondolat, 1965)

Graves, Robert, *Claudius, az isten, és felesége Messalina* (Budapest: Gondolat, 1975)

Hegedüs Géza, *A milétoszi hajós* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1987)

Héliodórosz, *Sorsüldözött szerelmesek* (Bukarest: Kriterion kiadó, 1982)

Tartalomjegyzék

Kedves olvasó!	5
A preszókratikus filozófia története	7
A milétoszi iskola	7
Thalész (Kr. e. kb. 624–546)	7
Thalész emlékezetes mondásai	11
Anaximandrosz (Kr. e. 610–547)	12
Anaximenész (Kr. e. kb. 585–525)	15
Anaximenész-töredékek	16
Vallás és filozófia kapcsolata	18
Püthagorász (Kr.e. 580–500)	20
Püthagoreus iskola, püthagoreusok	22
Hérakleitosz (Kr.e. 535–475)	23
Hérakleitosz-töredékek	28
Az eleai iskola	30
Xenophanész (Kr. e. kb. 570 – kb. 475)	31
Xenophanész-töredékek	32
Parmenidész (Kr.e. 510–475 körül)	35
Parmenidész-verstöredékek	37
Eleai Zénón (Kr.e. 490–430)	42
Eleai Zénón töredékei	43
Melisszosz (Kr. e. V. sz.)	45
Melisszosz töredékei	46
A Kr. e. V. század görög gondolkodói	51
Empedoklész (Kr.e. 490–430)	51
Empedoklész-töredék	54
Anaxagorász (Kr.e. 500–428)	56
Anaxagorász töredékei	58

Atomista iskola _____	62
Leukipposz (Kr.e. V. sz.) _____	63
Démokritosz (Kr.e. 460–370) _____	65
Démokritosz-idézetek _____	68
A természetről és a megismerésről _____	68
Az emberi közösségről _____	69
Erkölcsei jellegű intelmek _____	70
Szofisták _____	74
A szofisták töredékei _____	76
Prótagorász-töredékek _____	77
Gorgiász-töredékek _____	77
Prodikosz-töredék _____	79
Szókratész (Kr. e. 470–399) _____	80
Platón: Szókratész halála (Phaidón LXIII.-LXVII.) _____	84
Excursus: Mit jelent Szókratész utolsó mondata? _____	89
Hamvas Béla: Aszklépiosz kakasa _____	89
A szókratészi-platóni dialógus _____	91
A dialógus lépései _____	92
Platón (Kr.e. 427–347) _____	93
Platón alkotói korszakai és tanítása _____	95
Platón ideatana _____	96
Állam VII. Könyv: Barlanghasonlat (514a–514c) _____	99
Platón anamnézis-elmélete _____	105
Szókratész és a rabszolga párbeszéde _____	107
A lélek halhatatlansága és kétféle irányultsága _____	109
Phaidrosz 245a–249e _____	109
Platón társadalomelmélete és etikája _____	115
Arisztotelész (Kr. e. 384–322) _____	118

A tudományok felosztása _____	121
Arisztotelész „első filozófiája” _____	122
Platón, Arisztotelész és a forma problémája _____	123
A platóni ideatan arisztotelészi bírálata _____	123
Arisztotelész οὐσία/szubsztancia-elmélete _____	126
Az οὐσία-elmélet és a kategóriarendszer _____	129
Arisztotelész logikája és szüllogizmus-elmélete _____	133
Logikai módszerek és alapelvek _____	135
Arisztotelész társadalomfilozófiája _____	137
Nikomakhoszi etika (részletek) _____	140
Excursus: Rafaello festményeinek összehasonlítása	150
A cinizmus _____	152
Antiszthenész (Kr. e. kb. 446 – Kr. e. 366) _____	153
Diogenész (Kr. e. 414–323) _____	155
Diogenész-anekdoták és idézetek _____	157
A hellenisztikus filozófia _____	162
Epikurosz és az epikureus filozófia _____	163
Epikurosz levele Menoikeuszhoz (részlet) _____	165
A sztoikus filozófia _____	167
A korai sztoa: Zénón, Kleanthész és Khrüszipposz	168
A sztoikusok logikája _____	170
Diogenész Laertiosz: Híres filozófusok VII _____	171
A kései sztoa: Seneca, Epiktétosz, Marcus Aurelius	173
A sztoikusok etikai tanítása _____	176
Epiktétosz kézikönyvecskéje (részletek) _____	178
A szkeptikus filozófia _____	186
Diogenész Laertiosz: Híres filozófusok IX _____	188
A filozófia és a keresztyénség találkozása _____	194

Kelszosz (Kr. u. II. század)	194
Kelszosz: Igaz beszéd (részletek)	196
Az újplatonizmus	211
Plótinosz (Kr. u. 203–269)	212
Excursus: a hüposztázisz kifejezés jelentése	215
Részletek Plótinosz munkáiból	216
A Jóról vagy az Egyről (Enneadész VI, 9)	216
A három eredendő valóságról (Enn. V, 1)	221
Mi a rossz és honnan ered? (Enn. I, 8)	223
Porphüriosz (Kr. u. 232–304)	229
Porphüriosz: Bevezetés a Kategóriákhoz	231
A nemről [γένος, genus]	231
A fajról [εἶδος, species]	232
A különbségről [διαφορά, differentia]	233
A sajátosságról [ἴδιον, proprium]	234
A járulékról [συμβεβηκός, accidens]	234
Arról, ami az öt szóban közös	235
Jamblikhosz (Kr. u. 250/283–330/337)	235
Proklosz Diadokhosz (Kr. u. 411–485)	236
Antiochiai Libaniosz (Kr. u. 314 – kb. 393)	237
Alexandriai Hüpatia (Kr. u. kb. 355–415)	238
Összefoglalás helyett...	242
Bibliográfia	243
Elsődleges források	243
Másodlagos források	244
Ajánlott honlapok	247
Néhány ajánlott szépirodalmi alkotás	247

